

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG  
AFRICAN-HUNGARIAN UNION



AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR  
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

---

BÚR Gábor

Imperia in imperio? Herzl Tivadar és az Uganda-terv

***Eredeti közlés/Original publication:***

in: HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – MERÉNYI Krisztina szerk.: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*, 2010, Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 95–126. old.

***Elektronikus újraközlés/Electronic republication:***

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.273

Dátum/Date: 2013. január/January

***Az elektronikus újraközlést előkészítette***

***/The electronic republication prepared by:***

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

***Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document***

Búr Gábor: Imperia in imperio? Herzl Tivadar és az Uganda-terv, *AHU MATT*, 2012, pp. 1–16. old., No. 000.000.273, <http://afrikatudastar.hu>

***Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:***

Országos nagy könyvtárak

***Megjegyzés / Note:***

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

***Kulcsszavak/Key words***

magyar Afrika-kutatás, Herzl Tivadar és a cionista mozgalom, önálló zsidó állam megteremtése, az új állam elképzelt helyszínei, először Palesztinában, Egyiptomban, német és angol egyezkedés a kelet-afrikai területeken, Uganda és a brit gyarmatosítás, a cionista mozgalom és az Uganda-terv

African research in Hungary, Tivadar Herzl and the Zionist movement, the creation of an independent Jewish state, envisioned venue of the new state: Palestine, Egypt, German and English negotiation about the East African areas, Uganda and the British colonization, the Zionist movement and the Uganda Plan

---

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

\* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

\* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

\* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

## IMPERIA IN EMPERIO? HERZL TIVADAR ÉS AZ UGANDA-TERV

Búr Gábor

*„A zsidókérdés mindenütt megvan, ahol zsidók nagyobb számban élnek. Ahol nincs, oda magukkal hurcolják a bevándorló zsidók. Mi természetesen oda húzódunk, ahol nem üldöznek bennünket; megjelenésünk által azután jelentkezik az üldözés.”<sup>1</sup>*

*„Azokkal az eszközökkel és ismeretekkel, amelyekkel ma, 1902. december 31-én, az emberiség rendelkezik, azokkal ma lehetne segíteni rajtuk. Higggye meg, nem kell ehhez sem a bölcsék köve, sem a kormányozható léghajó. Tudja, hogy kiknek kellene elől járni? Maguknak, zsidóknak. Éppen azért, mert olyan rossz körülmények között élnek. Maguknak nincs veszténivalójuk.”<sup>2</sup>*

Az 1860-ban Pesten született Herzl Tivadar a bécsi *Neue Freie Presse* párizsi tudósítójaként a Dreyfus-ügy kapcsán döbbsen rá a zsidó-kérdés megoldatlanságára. Először a tömeges és nyilvános katolizációban, majd a szocializmus melletti elköteleződésben vélt gyógyírt találni a zsidók évszázados problémájára. Végül arra a következtetésre jutott, hogy az antiszemitizmus le nem győzhető, az emancipált, jómódú zsidóság is előbb-utóbb „új gettóba” kényszerül, hacsak önként nem távozik, akár az ősök földjére, akár más, alkalmas helyre. A politikai cionizmus megalapítójaként Herzl egy új, Európán kívüli hazában akarta egyesíteni a kontinens zsidóságát, akik számára egy ilyen új ország létrehozását szükségesnek és lehetségesnek tartotta. Az 1896-ban írt *A Zsidó-Állam*<sup>3</sup> című munkájában egy akkoriban merész utópiának számító gondolatot fogalmazott meg:

<sup>1</sup> Herzl Tivadar: *A Zsidó-Állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete*, 1919, Budapest, Herzl 1919, 6–7. old.

<sup>2</sup> Herzl Tivadar: *Ősújorszag*, 1993, Budapest, Herzl 1993, 49–50. old.

<sup>3</sup> Az 1896. február 14-én megjelent 22 oldalas német nyelvű „*Der Judenstaat*” röpirat alcíme „Kísérlet a zsidó kérdés modern megoldására” volt, s még abban az évben héberül, angolul, franciául, oroszul és románul is megjelent. Magyarra 1919-ben Schönfeld József fordította.

„Adjanak nekünk szuverenitást a földkerekségének egy, a mi igazolt népi szükségleteinknek megfelelő darabján, minden egyébről magunk fogunk gondoskodni.”<sup>4</sup>

Ez a földdarab akkor Herzl számára Palesztinát vagy Argentínát jelentette. Az általa szervezett és elnökölt 1897-es első cionista kongresszus, amely a helyi rabbik ellenállása miatt München helyett Bázelen ült össze, már egyértelműen Palesztinát nevezte meg a zsidóság jövőbeni hazájának. Az ott és akkor elfogadott bázeli program a zsidó földművesek, iparosok és kereskedők palesztinai letelepedésének elősegítését szorgalmazta.

### *Palesztina, vagy...?*

Herzl már 1896. júniusában kieszközölt egy meghallgatást II. Abdul-Hamid török szultánnál, aki természetesen hallani sem akart a birodalmához tartozó Palesztina átengedéséről, még annak fejében sem, hogy Herzl a pénzügyileg agonizáló birodalom szanalását helyezte kilátásba. A Törökországra mind nagyobb befolyással bíró Németország császáranál próbálkozott ezek után. 1898 szeptemberében Erzsébet császár- és királyné bécsi temetése alkalmával próbált találkozni vele, de a császár erre nem volt hajlandó. Ugyanakkor a mélyen antiszemita uralkodó átlátta, hogy milyen előnyökkel járna, ha a kivándorlás révén meg lehetne szabadulni a szocializmussal szimpatizáló zsidóságtól, s ha ezzel párhuzamosan a Földközi-tenger keleti medencéjében egy német védnökség alatt álló új állam születne Gázától az Eufráteszig. Ezért az 1898 októberében–novemberében nagy pompával lebonyolított keleti útja során II. Vilmos Konstantinápolyban, Jaffában, majd Jeruzsálemben is fogadta Herzlt. A német császár azonban több vasat is tartott egyszerre a tűzben, kíséretében ott volt Georg von Siemens is, aki a Bagdad-vasút ügyében szorgoskodott, amelyhez nagyobb szükség volt Abdul-Hamid jóindulatára.

A német kancellár, Hohenlohe és a külügyminiszter, von Bülow kezdetől elutasítóan viszonyultak Herzl tervéhez, így az kizárólag a császár jóindulatától függött. II. Vilmos azonban igazából saját országának akarta megszerezni a Szentföldet, s amikor a körülmények kényszerére letett erről a tervéről, akkor is csak üres szavakkal fizette ki a cionista mozgalom vezérét, vizet és árnyékot hiányolva Palesztinában, a Herzl által veszélyesnek tartott fokozatos kolonizációt ajánlva. Ráadásul II. Vilmos keleti útja során a muzulmá-

---

<sup>4</sup> Herzl 1993, 15. old.

nok felé is tett egy olyan gesztust, ami kizárta a cionista mozgalom hathatós támogatását. Damaszkuszi bevonulásakor kijelentette:

„Őfelsége a szultán és a földkerekség 300 millió mohamedánja, akik benne a kalifát tisztelik, biztosak lehetnek abban, hogy a német császár mindig a barátjuk lesz.”<sup>5</sup>

1901-ben Herzl újfent a török szultánhoz fordult Palesztina ügyében, s ebben Vámbéry Ármin, akkor a Budapesti Tudományegyetem tanára is segítette. Harmadmagával Konstantinápolyba utazott és május folyamán három kihallgatást is kieszközölt a szultánnal. 1902 februárjában, majd az év nyarán újra a török fővárosba kérték. Herzl több javaslatot is tett a szultáni udvarnak, például egy Jeruzsálemben, zsidó tudósok közreműködésével alapítandó egyetemre. Am a tárgyalássorozat végül semmitmondó jegyzőkönyvvel zárult. Palesztina helyett csupán homályos ígéretekkel kellett beérnie, például azzal, hogy komoly anyagi ellenszolgáltatásokért (ismét a török államadósság rendezéséről volt szó) cserében az Ottomán Birodalom megfontolás tárgyává tenné nagyszámú zsidó letelepedésének engedélyezését Mezopotámiában, vagy Szíriában, esetleg Anatóliában, sőt még az 1878-tól brit közigazgatás alatt álló Ciprus szigete is szóba került.<sup>6</sup> Herzl azonban bízott abban, hogy végül mégis csak Palesztina lehet a zsidók új otthona, ezért a törökökkel a többi tartományról a továbbiakban érdemben nem tárgyalt, a törökök pedig a tárgyalássorozat után tovább nehezítették a zsidók Palesztinába települését.

A századfordulón elsősorban az oroszországi pogromok<sup>7</sup> és a román politika által kiváltott rendkívüli helyzet – a „Judennot” – arra ösztönözte

<sup>5</sup> Klein Fritz: *Deutschland 1897/98–1917*, 1977, Berlin, 70. old.

<sup>6</sup> Ciprus angol ellenőrzés alá helyezését a törökök a berlini kongresszust megelőzően, az 1878. június 4-én Konstantinápolyban kötött titkos ciprusi konvencióban fogadták el, annak fejében, hogy a sziget előretolt brit támaszpontként meg fogja védeni őket Oroszországtól. Famagusta kikötőjét a brit Királyi Haditengerészet 1906-ra építette ki, de funkciója mindenképp a Szezei-csatorna és Egyiptom védelme volt. A formálisan továbbra is ottomán felségterületet Törökország csatlakozása után a központi hatalmakhoz 1914-ben Anglia annektálta, a következő évben felkínálta a szigetet Görögországnak a világháborúba történő belépésért cserében, de Athén nem állt kötélnék. 1923-ban a Lausanne-i szerződésben Törökország lemondott minden igényéről, így 1925-ben Ciprus hivatalosan is brit koronagyarmattá vált.

<sup>7</sup> Az orosz pogrom kifejezés, amelyet sok szerző tévesen a zivatar szóból eredeztet, korábban a tatárdúlás megjelölése volt. 1871-ben Odesszában használták először, amikor a „hagyományos” görög–zsidó összetűzésekbe oroszok és kisoroszkok (ukránok) is beavatkoztak, „A zsidók eladták Krisztust, meggazdagodtak rajtunk és szívják a vértünket!” jelszóval.

Herzlt, hogy ha nem is Palesztina helyett, de átmeneti megoldásként ismét más területek irányában is tájékozódjon. 1902. október 22-én Leopold Greenberg<sup>8</sup> közvetítése nyomán fogadta őt a brit gyarmatügyi miniszter, Joseph Chamberlain, majd később a külügyminiszter, Lord Lansdowne is. Chamberlain előtt Herzl két tervről is beszélt, Ciprusról és a Sínai-félsziget mediterrán partján fekvő El-Arishről, mint a „zsidó közigazgatás alatt álló zsidó telepek” lehetséges helyszíneiről. A gyarmatügyi miniszternek Herzl beszámolt a szultánnal folytatott megbeszéléseiről is, azokat a valóságosnál kedvezőbb légkörűeknek és ígéretesebbeknek tüntetve fel. A keleti szőnyegvásárláshoz hasonlította konstantinápolyi tárgyalásait, amelyek roppant időigényesek.

„Nekem van időm, a népemnek azonban nincs. Ott szenvednek a letelepedési övezetben.<sup>9</sup> Segítséget kell vinnem nekik.”<sup>10</sup>

Chamberlain kijelentette, hogy a maga minisztériuma részéről kizárólag Ciprus ügyében illetékes, onnan azonban nem lakoltathatja ki sem a görögöket, sem a törököket az újonnan érkezők érdekében. Az egyiptomi El-Arish tervét viszont támogatta, de felhívta Herzl figyelmét, hogy arról a külügyminisztériummal kell tárgyalni. A következő nap Herzl újból találkozott a gyarmatügyi miniszterrel, s az ő segítségével Lord Lansdowne-nal is. A külügyminiszter hivatalos feljegyzést kért a kabinet számára az ügyről, s a maga részéről ígéretet tett, hogy támogató levelet küld Lord Cromernek, az Egyiptomot ténylegesen irányító brit főkonzulnak. Herzl Leopold Greenberget küldte tárgyalni Kairóba, aki 1902 novemberében mind Cromerrel, mind az egyiptomi miniszterelnökkel Mustafa Fahmi pasával, valamint a külügyminiszterrel, Boutros Ghali pasával.<sup>11</sup> Az egyiptomi politikusok számos

<sup>8</sup> Greenberg ismert londoni újságíró, majd a későbbiekben laptulajdonos, a cionista mozgalom egyik vezető személyisége, Herzl egyik legközelebbi munkatársa volt.

<sup>9</sup> A letelepedési övezet, a „cserta oszedlosztyi” Oroszország nyugati területeit jelentette, 25 kormányzóságot, amelytől keletre 1786 és 1917 között lényegében tilos volt zsidóknak letelepedniük, a 20. század elején a letelepedési övezeten kívül az oroszországi zsidók mindössze 1 százaléka élt. A 19. század folyamán a korlátozásokat enyhítették, vagy egyszerűen szemet hunytak be nem tartásuk felett, de II. Sándor cár 1881-es meggyilkolása után újra szigorítottak rajtuk. Moszkvából 1891-ben utasították ki a zsidókat.

<sup>10</sup> Herzl naplójából idézi: Laqueur, Walter: *A History of Zionism*, 1972, London, 121. old.

<sup>11</sup> A jómódú kopt családból származó Boutros Ghali pasa, Egyiptom 1908–1910 közötti miniszterelnöke volt az ENSZ hatodik főtitkárának, Boutros Ghalinak a nagyapja.

ellenvetéssel éltek, többek között a török szultán kairói képviselőjének negatív hozzáállásával, valamint a vitatott határral indokolták, miért nem támogatják Herzl tervét. Lord Cromer viszont a török képviselő véleményének figyelmen kívül hagyását javasolta. Az ő hozzáállása az üggyhez nem volt elutasító, de egy bizottság és egy expedíció kiküldését javasolta a legnagyobb gondot jelentő vízellátás kérdésének tisztázására. A bizottság tagjai 1903 januárjától márciusáig utazták be a Sínai-félszigetet. Herzl úgy érezte, a távolból nem tudja megfelelően követni az eseményeket, így 1903. március végén néhány napra maga is Egyiptomba utazott, hogy személyesen tárgyaljon Lord Cromerrel. A főkonzulnak Herzl kijelentette, a zsidóknak nincsen választásuk, olyan földet is elfogadnak, amelyen mások nem telepednének meg.<sup>12</sup> A vízügyi szakértők azonban arra a következtetésre jutottak, hogy a terv a korábban számítottnál ötszörte több vizet igényelne, s az kizárólag a Nílusból volna biztosítható. Ezt a vízmennyiséget azonban sem az angolok, sem az egyiptomiak nem voltak hajlandóak átengedni, így az El-Arish terv 1903 májusára végképp zátonyra futott.

A brit gyarmatügyi miniszter 1902. november 25-től 1903. március 14-ig maga is hosszabb afrikai utazást tett. Ellátogatott Kairóba, majd a Good Hope cirkálón a Szuezi-csatomán keresztül december 16-án Mombasába, Brit Kelet-Afrika akkori fővárosába érkezett. Ott az éppen befejezett Uganda-vasútra szállt, s a mozdony ütközőbakján a részére kialakított speciális ülésben egészen a Viktória-tóig beutazta a kelet-afrikai brit birtokokat. A szép, de lakatlannak tűnő táj Dél-Angliára emlékeztette a minisztert, s úgy vélte, a terület kiválóan alkalmas lenne európaiak megtelepedésére. A még jelentéktelen lakosságú Nairoiban a telepések társaságában ebédelt és „kitűnő beszédet tartott.”<sup>13</sup> December 21-én a következőket jegyezte fel naplójába:

„Ha Dr. Herzl hajlandó volna arra, hogy erőfeszítéseit Kelet-Afrika irányába fordítsa, nem lenne nehéz a zsidó telepések számára megfelelő földet találni. Ám feltételezhetően ez a terület túl messze fekszik Palesztinától, hogy elfogadható legyen.”<sup>14</sup>

Herzl a maga naplójában így idézte Chamberlain hozzá intézett szavait:

<sup>12</sup> Laqueur 1972, 121. old.

<sup>13</sup> Meinertzhagen, Richard: *Kenya Diary (1902–1906)*, London, 1984, 76. old.

<sup>14</sup> Mwakikagile, Godfrey: *Africa and the West*, New York, 2000, p. 86. A szerző az adott idézetet nem látta el hivatkozással, noha minden más esetben példásan élt e módszerrel. A szöveg eredetije megtalálható a Brit Nemzeti Levéltárban (The National Archives): PRO, FO 2/722. 7. Chamberlain, Ladysmith. 2 Jan. 1903.

„Utazásaim során láttam egy magának való országot, Ugandát. A partvidék forró, de a belső területeken a klíma kitűnő az európaiak számára. Lehet gyapotot és cukornádat termelni. Gondoltam magamban, ez pontosan Dr. Herzl számára való ország. De neki Palesztina kell, és csak a szomszédságába hajlandó menni.”<sup>15</sup>

Uganda ebben az esetben Brit Kelet-Afrikát jelentette, ahol nem sokkal a gyarmatiügyi miniszter látogatása előtt változtatták meg a határokat. Chamberlain azonban nem sok időt töltött e területen, utazásának messze legfontosabb célja Dél-Afrika volt, hogy az alig néhány hónappal korábban befejeződött háború után a békét is megnyerje a Brit Birodalom számára. 1902. december 20-án már újra a Good Hope cirkáló fedélzetén volt, hogy Zanzibár szigetéről a dél-afrikai Natalba hajózzon. Személyes benyomásait tehát Brit Kelet-Afrikáról mindössze néhány nap alatt gyűjtötte, készülve a több mint két hónapig tartó dél-afrikai körutazására. Minisztériuma ráadásul még nem is bírt adminisztrációs jogkörrel ezekben az években Kelet-Afrikában, a londoni kormányzati munkamegosztás szerint 1905-ig ezért a területért, mint védnökségért a külügyminisztérium volt felelős.<sup>16</sup> Joseph Chamberlain ennek ellenére tette meg ajánlatát a cionista mozgalomnak.

### ***Brit Kelet-Afrika az angol gyarmati rendszerben***

Nagy-Britannia kelet-afrikai kapcsolatai a 18. századig nyúlnak vissza. 1798-ban a Brit Kelet-Indiai Társaság a területet birtokló Ománi Szultánattal szövetségre lépett. Gyarmatosítani nem akartak, kizárólag kereskedni, valamint a franciákat távol tartani az Indiába vezető út e fontos szakaszától. 1824-ben ugyan egy kisebb angol osztag megszállta Mombasát, a kelet-afrikai rabszolga kereskedelem központját, amely 1826-ig angol megszállás alatt maradt, de a tartós berendezkedés szándéka nélkül. Távozásuk után az emberkereskedelem zavartalanul folyt tovább. Az ománi szultán, Seyyid Said 1840-ben áthelyezte székhelyét Maszkatból Zanzibár szigetére, ahol kitűnően jövedelmező szegfűszeg ültetvényeket hozott létre, a 19. század végére a világ szegfűszeg termelésének már negyötöde származott innen. Így fontos piaccá vált Zanzibár. 1839-ben a britek megújították a szultánnal az 1798-as szerződést, és ezt kiegészítették egy kereskedelmi szerződéssel is. Az első brit konzul, Atkins Hamerton 1841-ben érkezett meg Zanzibár szigetére.<sup>17</sup>

<sup>15</sup> Patai, Raphael: *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, New York, 1960, vol. 4., 1473. old.

<sup>16</sup> Ugandával és Brit-Szomáliával együtt.

<sup>17</sup> Azt megelőzően a Brit Kelet-Indiai Társaság ügynöke volt Maszkatban.



Az 1830-as évek végétől a kereskedelmi kapcsolatok kibővülésével egyre több európai jelent meg a térségben, megindultak a felfedező utak Afrika belsejébe. Zanzibár ideális kiinduló pontot jelentett a felfedezőknek, akik az arab karavánok által kitaposott kereskedelmi utakat használták. 1862-ben a két fő rivális, a britek és a franciák szerződést kötöttek, a franciák szabad kezet kaptak Madagaszkár szigetén, cserében elismerték Zanzibárt brit érdekszférának. Ezáltal Zanzibár szultánjai teljes mértékben a brit konzulok befolyása alá kerültek. Az 1860-as évektől egyre több angol és indiai fektetett be tőkét Zanzibáron és a kelet-afrikai kereskedelembe. Az 1880-as évek elején ilyen brit vállalkozók tervbe vették egy vasútvonal építését a tengerpart és a Viktória-tó között. Ezzel egyidőben a német Karl Peters létrehozta a Német Kelet-Afrika társaságot, s nagy számban kötött szerződéseket a helyi „törzsfőnökökkel”.<sup>18</sup> 1885-re így létrejött a császári Németország kelet-afrikai gyarmata.

Mivel a német kormány garanciát vállalt arra, hogy a brit érdekek nem fognak sérülni, a londoni kormány utasította a Zanzibár-szigetén tartózkodó tisztviselőit, hogy működjenek együtt és támogassák a németeket. Az angol politika csak 1886-tól változott. Mivel nem akarták egész Kelet-Afrika területét átengedni a németeknek, javaslatot tettek a német félnek egy angol–német vegyes bizottság felállítására a terület felosztásának céljából. 1887. február 24-én aláírták az első angol–német egyezményt, kijelölve a német és az angol érdekszférák határát. A határvonalat az Uмба folyó torkolatától a Kilimandzsáró északi oldaláig, majd onnan a Viktória-tó keleti partjáig húzták meg, a Viktória-tavat is ennek megfelelően osztották fel. Nagy-Britannia elismerte német érdekszférának a Wítu körzetet és Zanzibár, Pemba és Mafia-szigetét is.<sup>19</sup>

Uganda hovatartozásáról ekkor még nem döntöttek. Az angol kormány véglegesen rendezni kívánta Kelet-Afrika felosztását, ezért újabb tárgyalásokat kezdeményezett a német féllel. Ennek eredményeként kötötték meg 1890. július 1-én a Zanzibár–Helgoland-szerződést. A szerződés alapján brit érdekszféra lett a későbbi Kenya egész területe, mivel a németek lemondtak Wítu körzetről, s a két fél megerősítette Uganda brit érdekszférához tartozását. Zanzibár és Pemba szigete is brit fennhatóság alá került. 1888-ban Sir William Mackinnon Mombasában megalapította a Brit–Kelet-Afrika Társaságot, amelynek célja a sűrűn lakott és gazdag Bugandával való kereskede-

<sup>18</sup> Valójában falufőnökök, néhány esetben klánfőnökök, vagy a nemzetségek vénjei. A csaggák főnökei választottak maguk közül egyet, aki a többiek nevében is tárgyalt a németekkel, de legtöbbször az egyes falvak főnökei külön szerződést kötöttek.

<sup>19</sup> Ingham, Kenneth: *A History of East Africa*, London, 1963, 139–140. old.

lem elősegítése volt. A következő évben szerződést is kötöttek a bugandai királlyal, Kabaka Mwangaával. A társaság számára Kenya értéktelen területnek számított Bugandával szemben, de csak annak területén keresztül tudták megközelíteni, ezért a két térség sorsa összekapcsolódott. Ha az angolok birtokolni kívánták Bugandát akkor Kenyát is birtokolniuk kellett. A társaságnak gondot jelentett Buganda és a tengerpart közötti távolság áthidalása.

A karavánokat hosszú távon nem tartották kielégítő megoldásnak, ezért újra elővették a Mombasát a Viktória-tóval összekötő vasút tervét. A vasúttal a tengerparttól 700 mérföldre fekvő Viktória-tóhoz kellett eljutni. A terep és az éghajlati adottságok is megnehezítették az építkezést, és jelentősen megnövelték a költségeket. Ezt a társaság saját erőből nem tudta előteremteni, így a londoni kormányhoz fordult támogatásért. A miniszterelnök, Lord Salisbury támogatta a vasútépítést, mivel úgy gondolta, hogy az általa megkötött szerződés csak rövid időre állítja meg a német terjeszkedést Kelet-Afrikában. A külügyminisztérium 1,2 millió fontra értékelve, szándékosan alábecsülte az építkezés költségeit. A pénzügyminiszter tiltakozott ellene, mert az volt a véleménye, hogy nem térülének meg az építkezés költségei, mivel a vasút szinte teljes egészében terméketlen tájon menne keresztül. Salisbury a vasútépítés szükségességét nem is gazdasági vagy külpolitikai érvekkel támasztotta alá, hanem a emberségesség és a filantrópizmus eszméjével. Parlamenti felszólalásában kifejtette, hogy a vasút építése és Uganda ellenőrzése azért szükséges, hogy végleg fel tudják számolni a rabszolgák kereskedelmét és civilizálni tudják e területet.<sup>20</sup>

1892-ben megkezdődtek a vasút tervezési munkái, ám a liberálisok hatalomra kerülésével az építkezés nem indult meg, sőt, Gladstone kormánya a terület feladását fontolgatta. Lord Lugard, Uganda korábbi katonai kormányzója vehemens sajtókampányt folytatott a kivonulás ellen. Fő érve az volt, hogy a Nílus forrásvidékét így átengednék a franciáknak. Rosebery külügyminiszter volt az egyedüli a kormányban, aki ellenezte Uganda feladását, s hogy megszerezze a kabinet támogatását, Uganda ügyét megpróbálta összekapcsolni Egyiptommal. A liberálisok meghatározó személyiségei azonban Gladstone álláspontját osztották, s 1892 szeptemberében a kormány döntést hozott Uganda kiürítéséről. A vasútépítés előkészületeit is leállították. Cecil Rhodes azért lobbizott (sikertelenül) a kormánynál, hogy a terület a Brit Dél-Afrika Társaság irányítása alá kerüljön. Hosszas huzavona,

---

<sup>20</sup> A liberálisok azzal utasították el Salisbury érveit, hogy az építkezés költségeit inkább flottafejlesztésre fordítanak. A pénzből megépített hajókkal blokád alá lehetne venni a partvidéket, és az megszüntetné a rabszolga kereskedelmet a térségben.

Gladstone visszavonulása, számos bizottság kiküldése után végül 1894 áprilisában a brit parlament 218:52 arányban döntött Uganda megtartásáról, illetve a tengerparttól Ugandába vezető út biztosítására a Brit Kelet-Afrika Protektorátus megalapításáról.<sup>21</sup>

A protektorátus hivatalosan 1895. július elsején alakult meg, még éppen időben ahhoz, hogy a Brit Kelet-Afrika Társaságtól, amely az év végén csődbe ment, a külügyminisztérium átvegye a terület igazgatását. Az első kormányzó Sir Artur Hardine zanzibári brit konzul lett, aki a szigetről 1900-ban helyezte át székhelyét Mombasába. A Protektorátus létrehozásakor a terület felett csak névleges volt a britek hatalma. Mombasa környékén kívül csak az Ugandába vezető kereskedelmi utat ellenőrizték. A brit uralom megszilárdítása összekapcsolódott az Uganda-vasút építésével. A munkálatok 1895 decemberében kezdődtek, 1896 májusára megépült a Mombasa-szigetét a szárazfölddel összekötő Makupa viadukt. Az év júniusában az angol parlament három millió fontot szavazott meg a vasútépítés költségeire, amely így zökkenőmentesen zajlott. A munkásokat főként Indiából toborozták (legtöbbjüket Pandzsábból), az építésen egyszerre 15 ezer ember is dolgozott. A vasút 1899 júniusában érte el Nairobít, 1900-ra sikerült átszelni a Rift-völgyet és végül a Kisumuba, a Viktória-tó északkeleti partján fekvő városba 1901 decemberében ért el. A brit kormány a tervezettnél nagyobb költségek ellenére mindvégig biztosította az anyagi forrásokat. A vasútvonal megépítésének végösszege közel 8 millió font volt.<sup>22</sup> A britek a vasút építésével párhuzamosan folyamatosan terjesztették ki a hatalmukat a belső területekre. 1900-ban négy tartományra osztották a területet, amelyhez 1902-ben Sir Clement Hill külügyminiszter-helyettes Uganda két keleti tartományát hozzácsatolta.<sup>23</sup>

---

<sup>21</sup> Robinson, Ronald – Gallagher, John – Denny, Alice: *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*, London, 1961, 329–330. old.

<sup>22</sup> Ingham 1963, 209. old. Az építkezés epikus történetét számtalan könyv, film dolgozta fel, a monográfiák közül máig az egyik legjobbnak számít: Miller, Charles: *The Lunatic Express: An Entertainment in Imperialism*, London, 1971.

<sup>23</sup> A határ megváltoztatásának előzménye Sir Harry Johnston – aki az ugandai protektorátus kormányzó helyettese volt – jelentése volt. Johnston a külügyminisztérium megbízottjaként Uganda és Brit Kelet-Afrika Protektorátus igazgatásáról készített jelentést, amelyben a nagyobb hatékonyság érdekében javasolta a két protektorátus összevonását Kampala központtal. Hill – aki nem igazán kedvelte Johnston – elutasította a javaslatot, amely szerinte Johnston egyéni ambícióit szolgálta, és teljesen ellentétes területmódosítást hajtott végre. Lásd: Bennett, George: *Kenya: A Political History*, Oxford, 1963, 14. old.

A terület birtokba vétele nem mindig ment békés úton, a helyi népekkel a britek gyakorta keveredtek összetűzésbe, ahogy a vasútépítéssel kiterjesztették fennhatóságukat. A kelet-afrikai felföldön élő afrikai népek egy részét, főként a kikujukat, nandikat, luókat és más népeket csak véres hadjáratok árán sikerült a briteknek megtörniük. Más területeken az angolok csekély ellenállásba ütköztek és kis létszámú egységekkel is képesek voltak rövid idő alatt felszámolni a helyiek ellenállását. Az alkalmazott durva módszerek, a falvak felégetése, az állatállomány elkobzása és a falufőnökök kivégeztetése, elrettentették az itt élő népeket további lázadásoktól.

A terület gyarmati uralom alá vonásával párhuzamosan megkezdődött az európaiak és indiaiak bevándorlása is. Az indiaiak a vasútépítés befejeződése után szívesen maradtak volna, ám Londonban olyan döntés született, hogy a keskeny tengerparti sáv kivételével az ázsiai bevándorlók nemkívánatosak. Az európai bevándorlás ösztönzésének főként gazdasági okai voltak. Brit Kelet-Afrika Protektorátus a létét a területén keresztül haladó Uganda vasútnak köszönhette, s ezt az utánpótlás-vonalat a britek biztosítani akarták. A vasút építése és közel hétszáz mérföld hosszú vonalán az üzem fenntartása jelentős összegbe került, amelyet nem fedeztek a vasút bevételei, sem a beszedett vámok. A századfordulóig a kontinensen nem volt jelentős európai és ázsiai népesség, amely adót fizetett volna. 1895-től folyamatosan nagy számú brit katonaság állomásozott a protektorátus területén, ez szintén jelentős költséget jelentett. Fennállásának első évtizedében a protektorátus költségvetésének legalább harmadát a katonai kiadások tették ki.<sup>24</sup> A protektorátus minden évben rászorult a brit kormány pénzügyi segélyeire, s ennek folyósítása mindig jó alapot nyújtott az ellenzéknek a kormány bírálatára. A külügyminisztérium a védnökség önfinanszírozóvá tételét tűzte ki célul. Az 1901-ben kinevezett kormányzó, Sir Charles Eliot fő feladata ennek megvalósítása volt. Nehézséget okozott, hogy a protektorátus területén nem voltak nemesfém, vagy gyémánt lelőhelyek.<sup>25</sup>

A Tana-folyótól északra fekvő szavannás terület alkalmatlannak bizonyult mezőgazdasági művelésre is. Az európaiak számára a legideálisabb területek a Rift-völgy és azt határoló felföldek<sup>26</sup> voltak. Kapóra jött, hogy a

<sup>24</sup> Lonsdale, John – Berman, Bruce: Coping with the Contractions: The Development of the Colonial State in Kenya, 1895–1914, *Journal of African History*, vol. 20., 1979, 487–505. old.

<sup>25</sup> Az ásványkincsek közül arany kis mennyiségben a Viktória-tó északkeleti partján volt, de ez a terület ekkor még az Uganda protektorátushoz tartozott.

<sup>26</sup> Folyóiról, nem betelepülő európaiakról kapta a Fehér-felföld (White highlands) nevet.

kikujuk által lakott központi magasföldet, a trópusok legnagyobb mérsékelt éghajlatú területét, a vasútvonal keresztben átszelte. A britek ezért elvették a kikujuk földjeit, hogy az európai telepeseknek adják. A térség klimatikus viszonyai megfelelték az európai ember számára és alkalmassá tették mezőgazdasági művelésre. A térségben élő kikujuk és maszajok száma a század végi járványok, illetve a 19. század utolsó éveiben zajló maszaj háborúk miatt jelentősen lecsökkent, az angoloknak a térség „üresnek” tűnt. Eliot 1901-ben beutazta Kenya déli részét a vasút mentén, és 1901 őszén jelentést tett a külügyminisztériumnak, melyben javasolta európaiak letelepítését az említett területekre.

1902-ben Joseph Chamberlain látogatása után a brit kormány jóváhagyta a telepítés tervét, de a telepítések gyakorlati megvalósítása nehezebbnek ígérkezett. Nagy-Britanniában nem volt nagyszámú jelentkező – inkább csak kalandvágyó arisztokraták – akik Kenyába települtek volna, ezért szóba jött más európai népcsoportok betelepítése is. Eliot, aki Oroszországban volt diplomata, finn földműveseket telepített volna Kenyába. A németek is próbálkoztak telepítéssel saját kelet-afrikai gyarmatukon. Mivel az anyaországból ők sem tudtak megfelelő számban embereket toborozni, felvetődött, hogy oroszországi németeket bírjanak rá a kivándorlásra.<sup>27</sup> Az angolok és a németek tehát egyaránt keresték a betelepítés számukra legelőnyösebb módját, amely a gazdasági megfontolásokon túl egymással szemben is biztosíthatta gyarmataikat. Az ott élő afrikaiak szempontjai egyik felet sem érdekelték.

Herzl tapogatózásai a brit kormánynál Palesztina, majd Egyiptom ügyében logikusan vezetett brit részről az ajánlathoz: ha a kinézett területek politikailag, vagy természeti adottságaiknál fogva nem alkalmasak a zsidó kivándorlásra, akkor települjenek kelet-afrikai gyarmatukra. Ez ráadásul belpolitikailag is előnyökkel járt volna, a pogromok miatt egyre nagyobb számban érkeztek zsidó menekültek a szigetországba, ahol befogadásuk társadalmi feszültségeket keltett. Chamberlain így tehát két legyet is kívánt ütni, megszabadulni az anyaországba érkező menekültektől, egyben a birodalom hasznos elemévé tenni őket.

### ***A cionista mozgalom és az Uganda-terv***

Ez az ajánlat a lehető legmegfelelőbb időben érkezett, mert 1903. április 23-án már világos volt, hogy El Arish terve nem valósulhat meg. Kezdetben

---

<sup>27</sup> A császári Németországból a kivándorlás túlnyomóan az Egyesült Államokba irányult, a német gyarmatokra az erőfeszítések ellenére a kivándorlók egy százalékát sem sikerült letelepíteni.

maga Herzl is úgy gondolt Ugandára, mint egy távoli jövőbeni lehetőségre. A pogromok újabb, a korábbiaknál is erőszakosabb hulláma Oroszországban, főként az 1903. április eleji kisinyovi pogrom, arról győzték meg, hogy azonnal szükség van egy ideiglenes zsidó otthonra, „éjjeli menedékre” (Nachtasyl).<sup>28</sup> Így aztán a néhány évvel korábban a Zsidó Államban megfogalmazott kérdésből, „Palesztinát vagy Argentínát válasszuk?” a következő fél mondatban megfogalmazott gondolat alapján („Azt, amit nekünk adnak...”) a „Palesztinát vagy Ugandát (Kelet-Afrikát) válasszuk?” kérdés lett. Hátra volt még a második fél mondat tisztázása: „...illetve amit a zsidó közvélemény választ.” S ez egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak.

Az 1903 augusztusára meghirdetett hatodik cionista kongresszus előtt Herzl Oroszországba utazott, hogy magától a cártól kérjen kihallgatást. Logikusnak tűnt, hogy az oroszok a pogromok miatti rossz európai sajtójukon megpróbálnak javítani, így akár az is elvárható lett volna tőlük, hogy Palesztina ügyében gyakoroljanak nyomást a törökökre. De a cár helyett Herzlnek be kellett érnie egy találkozóval Vjacseszláv Plehve belügyminiszterrel, a nyílt antiszemitával, akit ráadásul felelősség terhelt a pogromok kormányzati támogatása miatt. Világos volt, hogy Plehve nem tesz semmit, hogy Törökországot engedelményekre bírja, ugyanakkor a zsidóktól szívesen megszabadulna. Közvetetten ez is az Uganda-tervet erősítette.

Chamberlain ajánlatát szóban tette meg, s írásban soha nem is erősítette meg. Ezt a feladatot a külügyminisztérium kapta. Ráadásul az sem volt világos, Brit Kelet-Afrika pontosan melyik részéről is lenne szó. Chamberlain először Ugandáról beszélt, így a két onnan elcsatolt tartomány, a Viktória-tó menti Nyanza- és az Elgon-hegy környéke jöhetett számításba, majd a nairobiól nyugatra fekvő vidékről az úgynevezett Mau bevágódásig. Eliot, a helyi brit adminisztráció feje az Uasin Gishu platóról beszélt, amely az Elgon-hegytől keletre fekszik. Sir Clement Hill, a külügyminisztériumból még a partvidéki Tanaföldet is szóba hozta a későbbiekben. Ugyancsak tisztázatlan volt a terület kiterjedése, 5 ezer négyzetmérföldről szólt az eredeti szóbeli ajánlat, de az nyilvánvalóan kevés lett volna egymillió zsidó befogadására. Ennél kevesebbet, 200 négyzetmérföldet említett Chamberlain 1903. május 20-án Greenbergnek, anélkül, hogy a telepések számán változtatott

<sup>28</sup> A kifejezés a Herzlhez hasonlóan szintén Pesten született (1849) cionista aktivistától, Max Nordautól származott, aki Herzl iránti lojalitásból támogatta az Uganda-tervet, noha maga meg volt győződve annak kivitelezhetetlenségéről. Véleménye szerint azok a zsidók, akik nem vándorolhattak ki Palesztinába, az Egyesült Államokat, vagy Ausztráliát választanák, nem pedig Afrikát.

volna. Ekkor állapotok meg abban is, hogy a cionista mozgalom expedíciót küld a terület felmérésére.<sup>29</sup>

A terület nagyságának és pontos helyének kérdése azonban másodlagos volt, ahhoz képest, milyen jogokat adnának az angolok az odatelepülőknek. A „Sámson” kódnevet kapott terv legvonzóbb része a zsidó önrendelkezés biztosítása volt, saját, a brit uralkodó által is megerősített kormányzattal, amely a Brit Birodalmon belül meglehetősen szabadságot élvezett volna, egészen az adók kivetéséig – legalábbis Herzl elképzelései szerint. Ugyancsak fontos kérdés volt a telepesek jogállása. Herzl mindenkinek brit állampolgárságot szeretett volna, míg az angolok csak a gyarmati telepesek státuszát kívánták megadni nekik. A Greenberg és a politikai karrierje kezdetén álló David Lloyd George által 1903. július elején kimunkált tervezet szerint a telepesek maguk választhatták volna meg saját kormányzójukat is. A Chamberlain-hez benyújtott tervezetet azonban a külügyminisztérium jogásza, Cecil Hurst túlságosan veszélyesnek ítélte, attól félt, hogy a Herzl által „Új Palesztinára” keresztelt telep önálló államként működne a birodalomban, „imperium in imperio” lenne.<sup>30</sup> Világossá vált, hogy a britek kizárólag a helyi önkormányzat szintjén tartják elképzelhetőnek az autonómiát.

Némi huzavona után ebbe a cionista mozgalom vezetése is belement. Kérésükre Sir Clement Hill külügyminiszter-helyettes 1903. augusztus 14-i dátummal levelet írt, az összeülni készülő cionista kongresszuson történő felolvasás céljából. Hill ebben a levélben foglalta össze a brit szándékokat a kelet-afrikai telepítés ügyében, valamint segítséget kínált a terület megismerésére kiküldendő expedícióhoz.<sup>31</sup> Ennek az expedíciónak kellett a szükséges terület nagyságát is meghatároznia.

A 6-ik cionista kongresszus nyitónapján, 1903. augusztus 23-án Herzl két bejelentést is tett. Az első az El Arish-terv kudarcba fulladásáról szólt, a második az Uganda-tervről. Felolvasta Hill levelét is. Herzl elfogadásra javasolta a tervet, nem pusztán átmeneti megoldásként, hanem a zsidó államisághoz vezető fontos lépésként, amely a zsidóságnak azonnal nemzetközi jogi státuszt biztosít. A bejelentés után vita kezdődött, amelynek hevében még a kiakasztott Kelet-Afrika térképet is letépték a helyéről. Végül a Kelet-Afrikába kiküldendő expedíció ügyében a kongresszus 295 szavazattal 177 ellenében támogatólag foglalt állást. A szavazás után az orosz küldöttek tiltakozásuk jeléül kivonultak. Később ultimátumot adtak Herzlnek, vagy mondjon le,

<sup>29</sup> Weisbord, Robert G.: *African Zion: the attempt to establish a Jewish colony in the East Africa Protectorate, 1903–1905*, New York, Philadelphia, 1968, 65–67. old.

<sup>30</sup> Uo., 73–74. old.

<sup>31</sup> Uo., 79. old.

vagy nyilvánítsa ki, hogy egyedül Palesztina és Szíria jöhet szóba a zsidó otthon létrehozása kapcsán.

Herzl maga is a lemondás gondolatával játszott, a két terv, Palesztina és Uganda megosztotta az általa létrehozott mozgalmat, s őt magát lelkiismereti válságba sodorta. Palesztinát nem adta fel, de Ugandát többre tartotta, mint „pár megvásárolható földdarabot Palesztinában.” 1903. november 11-én levelet írt a „zsidó népnek”, amelyben kinyilvánította, hogy a szíve Palesztináé, az esze Kelet-Afrikáé.<sup>32</sup> Decemberben közvetlen munkatársát, Max Nordaut egy cionista két pisztolylövéssel és a „Halál a kelet-afrikaira!” kiáltással próbálta megölni. Egészségét aláásta a megfeszített munka, 1904. július 3-án úgy halt meg, hogy semmi bizonyosat nem sikerült elérnie álmai megvalósításában. A Kelet-Afrikai Protektorátusban szerveződött ellene az Európából, Dél-Afrikából, Kanadából, Ausztráliából érkezett telepések mozgalma, akik nem szerettek volna „Jewganda” lakói lenni.

Ez az ellenségesség, valamint a terület természeti viszonyai, a vadon érintetlensége azt a benyomást keltették a területre a zsidó kongresszus által kiküldött bizottság tagjaiban, hogy a telepítés veszélyes vállalkozás volna. A bizottság csak 1904 decemberében indult útnak Mombasába, 16 hónappal a kiküldéséről határozó kongresszus után. Két hónapot töltöttek Kelet-Afrikában, jelentésük alapján a cionista mozgalom vezetése már 1905 májusában döntött arról, hogy az Uganda-tervet megvalósíthatatlannak nyilvánítja a soros kongresszuson. Erre Bázelen 1905 augusztusában került sor. Csupán 28 delegátus szavazott a határozat ellen. Ők Israel Zangwill vezetésével megalakították a „territorialisták” mozgalomát. Zangwill a kongresszuson kijelentette:

„Vannak vadállatok Kelet-Afrikában, de Jeruzsálemben még vadabb lények vannak. Ők a vallási fanatikusok.”<sup>33</sup>

A későbbiekben a „territorialisták” Texasban, Angolában, Mozambikban, Ausztráliában és másutt is próbálkoztak zsidó telepek létrehozásával, de az 1917-es Balfour deklaráció kihúzta alóluk a talajt.

A második világháború előestéjén, 1938-ban Kenya neve újból szóba került, mint olyan területé, ahová a Harmadik Birodalomban üldözött zsidókat lehetett volna letelepíteni. Az ellenzéki Churchill erősen támogatta az ötletet, a sors iróniája, hogy a miniszterelnök, Neville Chamberlain, Joseph Chamberlain fia volt az, aki ellenezte azt.

<sup>32</sup> <http://www.jafi.org.il/education/herzl/timeline7.html>

<sup>33</sup> Zangwill a muzulmán fanatikusokra utalt. Lásd: Weisbord 1968, 227. old.